

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Saxenburg, een spookeiland met Bloemendaalse relaties 1670-1833

Parmentier, J.

Citation

Parmentier, J. (1998). Saxenburg, een spookeiland met Bloemendaalse relaties 1670-1833. *Tijdschrift Voor Zeegeschiedenis*, 17(1), 21-36. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4305878>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4305878>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

1. P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden 1911) deel 1, 1010/1; W.Ph. Coolhaas, *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der VOC* ('s-Gravenhage 1960) deel 1, 279
2. Algemeen Rijksarchief (ARA) 's-Gravenhage, Overgekomen brieven en papieren uit Indië aan de Heren XVII en de Kamer Amsterdam, inv.nr. 1101, 1631 RR Derde boek, pagina's 513-524.
3. Coolhaas, *Generale Missiven*, 279
4. Ofwel Ilha de Santana; een eilandje voor de kust van de staat Rio de Janeiro, circa 60 kilometer ten noordoosten van Cabo Frio.
5. Een Kaap in de staat Rio de Janeiro, circa 100 kilometer ten oosten van de gelijknamige stad.
6. ARA, afzonderlijk gehouden stukken, h. Verhouding tot Europese mogendheden, Spanje en Portugal, inv.nr. 11131 Portugese missiven uit Rio de Janeiro, die door de VOC zijn onderschept, 1630.
7. Daarmee wordt Koning Philips IV van Spanje aangesproken, tot december 1640 tevens Koning van Portugal.
8. Zijnde de Nederlanders.
9. Idem.
10. "Encontros com feliz sucesso": zo had de schrijver van deze brief in 1617 voor het eveneens nabij Rio de Janeiro liggende eiland Ilha Grande het schip van Dierick Ruiters laten veroveren. Zie: Doeke Roos, *Zeeuwen en de Westindische Compagnie* (Hulst 1992) 13-14
11. Volgens Nederlandse bronnen waren het er 110.
12. Dit document werd niet in het ARA aangetroffen.
13. In het manuscript: 'Arecumagenje'.
14. De vloot van Gijsels had geen opdracht om Ormus, dat in 1622 door de Engelsen op de Portugezen was veroverd, aan te doen. De naam Ormus is hier uiteraard een foutieve interpretatie van Ambon.
15. Idem.
16. De Nederlanders openden pas op 15 februari 1630 hun aanval op Recife.
17. Met Salvador da Bahia als standplaats.
18. Zie noot 14.
19. Idem.

Saxenburg, een spookeiland met Bloemendaalse relaties 1670-1833¹

Jan Parmentier

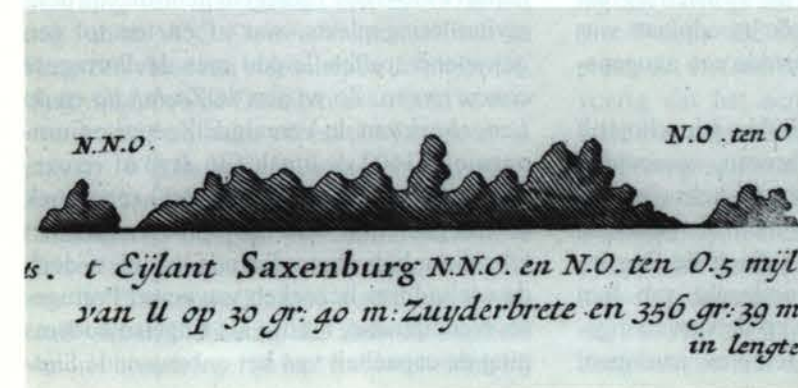
Inleiding

Op 27 februari 1678 bemerkte Jan Leendertsz. Lindeman, stuurman op de Deense Oostindiëvaarder *Voogel Phoenix*, veel zwarte meeuwen en dacht nabij het eiland te zeilen dat "int jaar 1670 hier omtrent hebbe gezien met het schip *Saxenburg* waer wij het de naam na gaven, daer voor die tijd niet van gehoord was". Zo noteerde stuurman Lindeman deze passage in het scheepsjournaal.² Sinds het begin van de Europese expansiegeschiedenis tijdens de late vijftiende eeuw, en de daarbij aansluitende cartografische ontwikkelingen, lieten kaartenmakers niet na om onbekende, vaak mythische eilanden af te beelden in nauwelijks verkende zeeën en oceanen. Namen als 'Antillia', 'Brasil' en 'Sint-Brandaan' sierden regelmatig zestiende-eeuwse wereldkaarten.³ Ook voorname cartografen uit de Lage Landen zoals Gerard Mercator en Willem Jansz. Blaeu volgden deze traditie.⁴ Dit fenomeen verdween geleidelijk vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. Desondanks telde men in negentiende-eeuwse maritieme atlassen nog meer dan honderd onbestaande eilanden.⁵ De fantomen die in Europese wateren en de Atlantische Oceaan rondzweven verschenen meestal reeds in de vijftiende eeuw op

kaart. Merkwaardig was dat in de periode 1660-1670 ook enkele nieuwe eilanden opdoken in het zuidelijk deel van de Atlantische Oceaan. Drie daarvan, **Saxenburg**, **Dina** en **Maerseveen**, werden waargenomen vanaf schepen van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC). De ontdekking van deze eilanden en hun cartografische geschiedenis vormen het onderwerp van deze bijdrage. Verder wordt de verspreiding toegelicht van Saxenburg op kaarten van Franse, Duitse en Angelsaksische makelij. Tenslotte wordt gepoogd de naamgeving van het eiland te achterhalen waarbij we langs Amsterdamse grachten en in de Bloemendaalse duinen belanden. Maar eerst wordt gezocht naar een verklaring waarom Atlantische steunpunten zo belangrijk bleken tijdens de zeventiende eeuw.

Atlantische verkenningen

Het is niet verwonderlijk dat juist tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw enkele eilanden zijn gesignaleerd in de Atlantische Oceaan door Nederlandse schippers en stuurlui. Immers, sinds de stichting van een nederzetting aan Kaap de Goede Hoop wensten verscheidene VOC-bestuurders een netwerk van steunpunten op te bouwen, dat de ravi-

1. Kustprofiel van het eiland Saxenburg (1709). De Nieuwe Groote Lichtende Zee-Fakkels van Johannes van Keulen was de enige zee-mansgids met een afbeelding van deze wolkenformatie. Bron: Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam.

taillering van de Oostindiëvaarders kon verzekeren. Aanvankelijk dachten de Heren XVII dat de Kaapse vestiging als enig permanent Nederlands verversingsstation voldoende zou zijn om de scheepvaart van en naar de Oost vlot te laten verlopen. Sinds 1656 werd Compagnie-schepen zelfs aangeraden de Kaap als vaste stopplaats te gebruiken.⁶ Nochtans bleek de zuidpunt van Afrika geen ideale en veilige ankerplaats. Het gebeurde regelmatig dat schepen de Kaap misten door de sterke stromingen en westenwinden – de ‘Westerlies’ – ten zuiden van het Afrikaanse continent. En soms werden er Oostindiëvaarders, door de harde zuidoostelijke landwinden terug in zee geblazen.⁷ Niet voor niets gaven de Portugezen deze kaap de bijnaam ‘Stormenkaap’, want tijdens de wintermaanden bood de Tafelbaai allesbehalve bescherming aan de voor anker liggende schepen. Pas in 1742, na het verlies van acht bodems tijdens één storm, vaardigde het VOC-bestuur instructies uit om tussen mei en augustus de veiliger Baai Falso als aanlegplaats te verkiezen.⁸

Op de terugreis hadden de Oostindiëvaarders, na de passage van Kaap de Goede Hoop, nog drie mogelijkheden om te ravitailleren: Ascension, de Azoren en Sint-Helena. Het eiland Ascension (7° 57ZB; 14° 22WL), te bereiken door enkele dagen een noordwestelijke koers te volgen vanuit Sint-Helena, werd vaak vermeld in de scheepsjournalen maar bood qua bevoorrading weinig soelaas. Zee-lui vonden er geen drinkbaar water en amper eetbare planten.⁹ Alleen de vaststelling dat Ascension een geliefkoosde broedplaats was voor zeeschildpadden, vormde een aangename verrassing.

De Azoren, die uitvoerig in Van Linschoten's *Itinerario* werden beschreven, situeerden zich eerder ten oosten van de gebruikelijke zeeweg. Soms bemerkte men de buitenste eilanden Corvo en Flores, doch de Oostindiëvaarders werden genoodzaakt van hun route af te wijken wilden zij de verversingshavens van Faial en Terceira aanlopen.

Slechts bij nood kozen Nederlandse schepen voor deze oplossing. Bovendien mochten zij vóór de Vrede van Munster een grimmig ont-haal verwachten van de Portugezen.

Sinds het begin van de handel op Azië werd het eiland Sint-Helena (15° 57ZB, 5° 42WL) geregeld bezocht. Jan Huygen van Linschoten beschreef het als een klein paradijs en zag het als het ideale bevoorradingstation voor de toekomst.¹⁰ De Portugezen ontdekten dit eiland in 1502, doch bouwden het niet uit als één van hun bolwerken, ondanks het feit dat Sint-Helena uitstekend gesitueerd was halfweg op de route tussen Mozambique en Lisbon. Een verklaring voor deze schijnbare desinteresse van het Portugese hof lag bij de moeilijke bereikbaarheid van het eiland vanuit Europa.¹¹ Daarom scheen het niet opportuun om Sint-Helena te bevolken en er een plantage-economie, naar analogie met Madeira, te ontwikkelen. In de loop van de zestiende eeuw zorgden de Portugezen wel voor de aanplant van citrusbomen en gaf men daar geiten, zwijnen en pluimvee de vrijheid. Bij koninklijk besluit was het verboden om zich te vestigen op het eiland, maar de kraken die hier aanmeerden hadden de gewoonte om er zieken achter te laten. Volgens Van Linschoten konden zij zonder problemen overleven door de overvloed aan vis, wild vee en vruchten. Zij vertoefden er vaak een jaar tot het moment dat andere thuisvarende schepen hen oppikten.

De goed geïnformeerde Nederlanders maakten tijdens de periode van de voorcompagnieën (1595-1602) geregeld gebruik van deze ravitaillingsplaats, wat af en toe tot een gewapend treffen leidde met de Portugese concurrenten. Zo wisten de *Zeelandia* en de *Langebark* van de Verenigde Zeeuwse Compagnie in 1602 de kraak *São Jago* te veroveren bij Sint-Helena.¹² Vóór 1650 zetten ook de terugkerende VOC-vloten koers naar het eiland om hun voorraden aan te vullen, doch de veelvuldige bezoeken van zowel Portugese, Nederlandse, Franse als Engelse bodems gingen de capaciteit van het onbewoonde Sint-

Helena als verversingsstation te boven.¹³ Een meer gestructureerd beleid ten aanzien van het eiland drong zich op, wilde men het niet herscheppen tot een woestenij.

Een eerste individueel initiatief kwam van de oud-Gouverneur-Generaal Jacques Specx. Op weg naar patria verkende hij in 1633 Sint-Helena. Hij nam het in bezit in naam van de Staten-Generaal waarvan hij zelfs een akte achterliet op het eiland.¹⁴ Het betekende echter niet dat de Republiek of de VOC, in navolging van de éénmansactie van Specx, nu kolonisten naar Sint-Helena stuurde of er enige nederzetting liet bouwen. Dit steunpunt in de Atlantische Oceaan bleef niemandsland tot 1659, toen de Engelsen het op bevel van Oliver Cromwell inpalmden.¹⁵ Onder leiding van John Dutton, een oud-gediende van de VOC, maar toen in Engelse dienst, werden er twee forten opgetrokken en een klein garnizoen gestationeerd. De Heren XVII adviseerden vanaf dat moment zijn kapiteins Sint-Helena te mijden omdat de politieke verhoudingen tussen beide landen erg broos waren. Niettemin bleven Nederlandse schepen welkom aan het eiland, maar werden verplicht forse vergoedingen te betalen om enig drinkwater en vers voedsel te verkrijgen.¹⁶ In wezen een gelijkaardige behandeling als welke de Engelsen kregen aan de Kaapkolonie, doch in de Kaapse correspondentie viel een sluimerend ongenoegen te bespeuren over deze Engelse inbezitting. De situatie escaleerde met het uitbreken van de Derde Engelse Oorlog. In dit conflict betekende de Britse bezetting van Sint-Helena een doorn in het oog van de VOC. Daarom rustte men aan de Kaap een vloot van vier schepen uit onder leiding van Jacob de Geus om het eiland te veroveren. Die militaire expeditie slaagde er in januari 1673 in de Engelsen te verdrijven. Enige maanden later ontwikkelden de Nederlanders zelfs het plan om Sint-Helena in te richten als een landbouwkolonie, gespiegeld aan de florissante Kaapse vestiging. Koenraad van Breitenbach, die zich als kapitein van het invasielegertje had onderscheiden bij

de inname van Sint-Helena, werd aangesteld als toekomstig opperhoofd. Dit project werd aan de Kaap goed voorbereid; Breitenbach kreeg een vat vol koolplanten, tarwe, rogge, gerst en rijst mee om te cultiveren. Ook werd een aantal schapen ingescheept en ontving hij instructies om met de nog aanwezige ‘Engelse’ runderen een veestapel op te bouwen. Verder moest hij zich toeleggen op het kweken van “patatten en boontjes, als beide goede en voedzame spijsen en voor het garnizoen zeer dienstig zijnde”. Tenslotte had hij ook een partij wijngaardloten bij. Breitenbach werd tevens opgedragen de drie of vier Friese boeren, die blijkbaar onder het Engelse bewind op Sint-Helena tuinders waren, te overhalen zich als vrijlieden terug op het eiland te vestigen.¹⁷ Al deze inspanningen bleken tevergeefs, want op het moment dat Breitenbach voet aan wal zette te Sint-Helena (21 mei 1673) hadden de Engelsen “manu armata” opnieuw, en ditmaal definitief, het eiland in bezit genomen. Na de oorlogsprikelen werden de betrekkingen tussen beide naties snel genormaliseerd, waardoor Nederlandse bodems opnieuw in Sint-Helena assistentie mochten vragen.

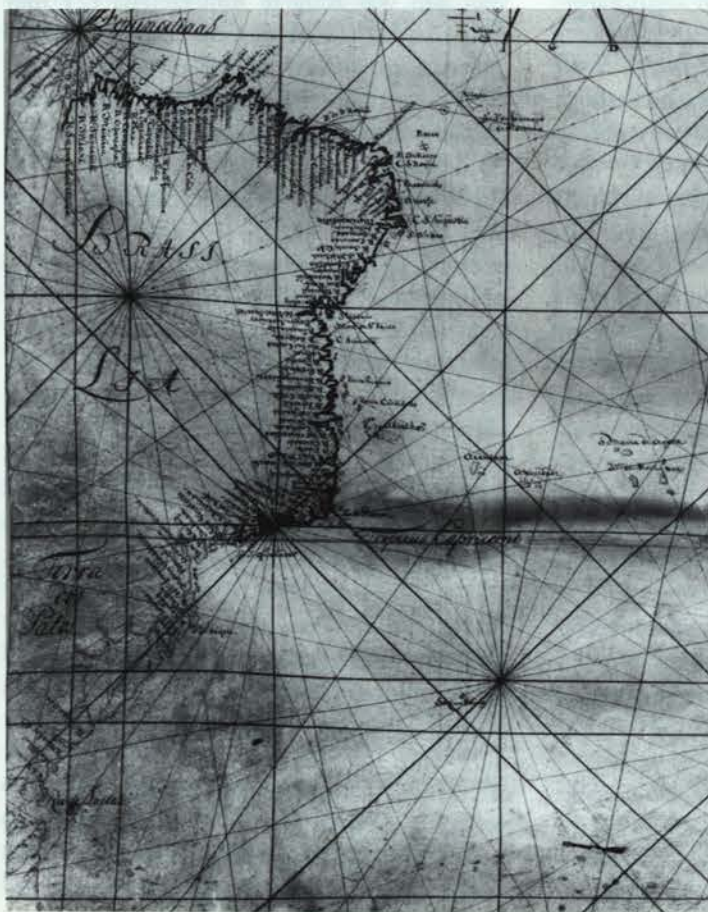
Reeds voor dat er wrijvingen ontstonden met de Engelsen toonde de VOC veel belangstelling voor de verwerving van nieuwe Atlantische steunpunten. In 1652 ontvingen de Heren XVII een verslag van de Delftse sloopstimmerman Lodewijk Claesz., die als gevangene van de Portugezen tweemaal had geravitailleerd aan een onbekend eiland, dat hij een halve graad zuidelijker situeerde dan Sint-Helena. De Portugezen noemden deze plaats *St. Helena Nova*. Claesz. vertelde uitvoerig dat het een zeer vruchtbaar eiland leek, met een overvloed aan vruchten en vee. De Portugezen brachten het nu verder in cultivatie en bouwden er een groot fort. In tegenstelling tot Sint-Helena was het “een laegh en effen landt sonder bergen ofte hoogte ende hetwelck enen niet boven 3 ofte 4 mijlen in see kon sien”.¹⁸ Vijf jaar later werd vanuit de Kaapkolonie een eerste poging ondernomen

om St. Helena Nova te ontdekken; het kleine jacht *Maria*, dat samen met de *Hasselt* voor de Angolese kust ging kruisen om Portugese slavenhalers te praaën, kreeg als bijkomende opdracht “empassandt in ’t herwaerts keeren over te steecken na St. Helena Nova, om dat eens te besichtigen” en indien mogelijk in kaart te brengen.¹⁹ Anderhalve maand nadien arriveerde de *Maria* aan de Kaap zonder enig tastbaar resultaat. Het jachtje had wel veertien dagen lang naar dit mysterieuze eiland gezocht.

Na de inname van Sint-Helena door de Engelsen in 1659 wensten de Nederlanders in eerste instantie dit eiland als pleisterplaats te vermijden. Hierdoor kwam het alternatief St. Helena Nova weer in de belangstelling. In mei 1660 werd daarom het fluitschip *Loenen* uitgerust, doch ook deze zoektocht leverde

niets op. Het VOC-bestuur begon vervolgens te twijfelen aan de echtheid van Lodewijk Claesz’ verklaring. In de Generale Missiven schreef men: “soude het wel connen wesen, dat het een gefingeert eylandt off wel op een verkeerde breete geleyt is”.²⁰ Desondanks werden vanuit de Kaapkolonie tot in 1677 nog verscheidene schepen uitgereed om St. Helena Nova te vinden. Men liet niets aan het toeval over en contacteerde in 1676 zelfs een Nederlandse agent te Lissabon om uit te visen waar dit eiland zou kunnen liggen. Na enige maanden bevestigde deze het vermoeden dat volgens de Portugezen “so daniger eylant in de werelt niet te wesen”.²¹

Dit onbestaande eiland had echter al snel zijn intrede gedaan in de Nederlandse cartografie. We troffen St. Helena Nova al aan op de wereldkaart van Arnold Colom uit 1655. Ook de Amsterdamse cartograaf Frederick de Wit publiceerde in de *Zee-Atlas ofte Water-Wereld* van Hendrick Doncker (1660) een wereldkaart waarop beide Sint-Helena’s zijn opgetekend. De twee eilanden liggen bij De Wit op dezelfde breedtegraad ter hoogte van Cabo Negro – de grens tussen Namibië en Angola – waar de Rio Cunene in de Atlantische Oceaan uitmondt.²² Het is opmerkelijk dat het jachtje *Maria* in 1657 vanaf Cabo Negro een westelijke koers volgde in de zoektocht naar

2. Detail van een manuscriptkaart van de Zuid-Atlantische Oceaan, waarop 'Saxenbourg' werd aangegeven (eind 17de eeuw). Deze zeekaart werd ontworpen in opdracht van de VOC. Bron: Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

St. Helena Nova. De Wit situeerde Nova dicht bij de Afrikaanse kust dan het bestaande Sint-Helena. Op zijn later gegraveerde kaarten bleef hij ook dit mysterieuze eiland afbeelden.²³ Andere voorname Nederlandse cartografen die dit fictieve eiland eveneens opnamen waren chronologisch Jan van Loon (1666), Johannes van Keulen (1682), Joachim Bormeester (1685), Hendrick Doncker en Jacob Robijn (1687).²⁴ Omstreeks 1705 verdween St. Helena Nova geleidelijk uit de atlasen en van de maritieme kaarten. Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw lieten de bestuurders aan de Kaap alle door de Portugezen bekende eilanden in de Zuid-Atlantische Oceaan grondig verkennen. Als mogelijk bijkomend steunpunt op de heenreizen naar Azië kwam de Braziliaanse Martin Vaz-archipel (20° 30ZB; 28° 51WL) in aanmerking, samen met het naburige Trindade (20° 31ZB; 29° 19WL). Toevallig had het schip *Maarseveen* op 24 december 1662 het oostelijkste eiland van Martin Vaz omzeild en zelfs in kaart gebracht. Dit vormde de aanleiding om in 1665 de hoeker *Pimpel* met een missie te belasten om deze archipel te bezichtigen. De *Pimpel* vond geen goede ankergrond en haar kapitein kon enkel melden dat de eilanden onherbergzaam leken.²⁵ Meer succes kende in 1669 de hoeker *Grundel*, die speciaal vanuit Nederland werd uitgerust om zowel de Martin Vaz-archipel als Tristan da Cunha en Diego Alvarez – tegenwoordig Gough-eiland – te bezoeken. De bemanning zag kans om één van de eilanden van de Martin Vaz-archipel te betreden. Ze troffen er enkel een dor en rotsig landschap aan, en vonden er een uitgedroogde rivierbedding. Door het gebrek aan drinkwater en enig voedsel werd vervolgens de Martin Vaz-archipel afgeschreven als potentiële wijkplaats voor VOC-schepen.²⁶ Een eerste contact met Tristan da Cunha ontulde dat deze eilandengroep meer mogelijkheden bood als steunpunt dan Martin Vaz. In september 1601 belandde schipper Willem van Westzanen met de *Enkhuizen*, ook

genaamd *Bruin-Vis*, in de buurt van Tristan da Cunha. Hij beschreef het grootste eiland van deze archipel als rond en bergachtig. De top van de vulkaan was bedekt met sneeuw. Jammer genoeg vond de *Enkhuizen* geen degelijke ankergrond.²⁷

Het aantal signaleringen van Tristan da Cunha nam toe na 1617 toen de Heren XVII voor de heenreizen de zuidelijke route door de Atlantische Oceaan verkozen boven deze langs de Golf van Guinea.²⁸ Doch de archipel kwam pas goed in de belangstelling op het moment dat het fluitschip *Heemstede* er in december 1642 aanmeerde. Het was daar volop zomer en de zeelui verbleven op het grootste van de drie eilanden acht dagen om te ravitailleren. Zij brachten enkel positieve verhalen mee over dit maagdelijke gebied. Op het strand wisten ze zonder moeite zeeleeuwen, pinguïns en grote meeuwen te verschalken. Vis en zoet water was er in overvloed, en ook haalden zij een 'partij groente'.²⁹ Ondanks dit optimistisch rapport duurde het nog meer dan tien jaar vooraleer er door de VOC een georganiseerde verkenning van Tristan da Cunha op touw werd gezet, omdat de meningen over de toegankelijkheid van de archipel verdeeld waren. De gouverneur van de Kaapkolonie, Jan van Riebeeck, merkte in april 1655 terecht op dat deze eilanden een belangrijk steunpunt voor de Compagnie konden betekenen, omdat ze tussen december en februari gunstig in de route lagen van de schepen die naar de Indische Oceaan voeren, en dat men tijd zou winnen als men Tristan da Cunha aandeed in plaats van de Kaap. Hij raadde echter af daar te landen tijdens de overige negen maanden wegens de mist en de overvloedige regen. Om enig uitsluitel te krijgen over de faciliteiten die Tristan da Cunha kon bieden werd in november 1655 schipper Jan Jacobsz. met het galjoet *'t Nagtglas* daarheen gezonden. Schipper Jacobsz. en stuurman Jacob Gommersbach hielden elk nauwgezet een journaal bij die de bevindingen uit 1642 bevestigden.³⁰ Wel beklemtoonden zij dat door de

een uitstekende wijze, wat na zijn terugkeer in Denemarken resulteerde in een promotie tot kapitein. Jan Leendertsz. kreeg in 1680 de leiding over de Oost-Indiëvaarder *Dansborg*. Tijdens het najaar verliet dit schip de Sont met bestemming Tranquebar. De strenge winter van 1680 werd de *Dansborg* fataal en enige dagen na het vertrek verging het schip, met man en muis, nabij de Faroër. De Deense Compagnie rustte in april 1680 nog een snauw uit om de gestrande *Dansborg* op te sporen, doch deze hulpactie bleek nutteloos.⁴⁷

Ondanks de vaststelling dat Lindeman reeds op vrij jonge leeftijd het zeemansgraf zag, bleef hij geen nobele onbekende binnen de cartografie. Volgens de beschrijving van Johannes van Keulen observeerde Jan Leendertsz. het eiland Saxenburg op een afstand van vijf mijlen in het noordnoordoosten en "tegen den Zonnen ondergangh". Lindeman situeerde het eiland op 30° 40ZB en 356° 39WL (volgens de nulmeridiaan van Tenerife).⁴⁸ Bijzonder vreemd is dat deze informatie nergens terug te vinden is in de archieven van de VOC. Jammer genoeg is het scheepsjournaal van de *Saxenburg* uit 1670 niet bewaard gebleven, maar Lindemans' opmerking tijdens de reis van de *Voogel Phoenix* laat er geen twijfel over bestaan dat hij op 23 augustus 1670 zeker iets waargenomen heeft. Afgaand op zijn positionering zou het eiland aan het Bromley Plateau in de Atlantische Oceaan moeten liggen, doch in die buurt is er nooit een melding genoteerd van een eiland. Wat de geloofwaardigheid van Lindeman nog verder aantast, is het feit dat hij Saxenburg op de vaak bezeilde Zuid-Atlantische route tussen Martin Vaz en Tristan da Cunha plaatste. In de veronderstelling dat het eiland zou bestaan hebben, was de kans minimaal dat enkel het fluitschip *Saxenburg* daar een eiland in het vizier kreeg.

Toch bestaan er verslagen van drie andere waarnemingen. De Amerikaanse kapitein Morrell, een fantast van twijfelachtig allooi, ging in 1828 met de *Antarctic* op zoek naar

Saxenburg. Hij vond het eiland op 23 augustus 1828, exact dezelfde dag als Lindeman (zoveel jaren eerder)! Ook Morrell situeerde Saxenburg op een breedte van 30° 40ZB. Later bleek dat kapitein Morrell niet aan zijn proefstuk toe was om onbekende eilanden op te sporen en er af en toe nieuwe bij te creëren.⁴⁹ Meer geloof mogen we hechten aan de observatie van kapitein Galloway in 1804. Hij voer met de Amerikaanse schoener *Fanny* naar Kanton. Galloway ontwaarde een eiland op tien mijlen afstand, op de breedte van 30° 43ZB. Gelijkaardige notities werden opgetekend door kapitein J.O. Head van de Calcuttavaarder *True Briton*. Dit Engelse schip zeilde op een breedte van 30° 42ZB en een lengte van 21° 40W wanneer, op 9 maart 1816, Saxenburg aan de kim verscheen. Kapitein Head kon het eiland vier uur lang observeren tot het moment dat het weer slechter werd (veel wind en regen), en ze het uit het oog verloren.⁵⁰

Uit het verslag van kapitein Head kunnen we voor een deel al opmaken dat Saxenburg eigenlijk een weerkundig fenomeen is. Het is bewezen dat in dit gedeelte van de Atlantische Oceaan soms grote stapelwolken onbewegelijk aan de horizon blijven gedurende een aantal uren, onder invloed van een hoge drukgebied.

Echter, die bevindingen verklaren nog niet waarom de ontdekking van Saxenburg, in de veronderstelling dat het een eiland was, bitter weinig aandacht kreeg van de VOC. Toen de fluit *Saxenburg* in september 1670 aan de Kaap verversingen innam, meldde het lokale bestuur enkel aan de Heren XVII en, in een aparte missive, aan de Kamer Amsterdam dat "de Saxenburg met gesont volck en sonder een man op de reijs te hebben verlooren, dat in lange niet gebeurt is".⁵¹ In de dagregisters van de Kaapse vestiging werd in 1670 geen gewag gemaakt van enige geografische ontdekking. Trouwens gedurende de volgende decennia, de hoogtijdagen van de Atlantische verkenningen, werd nooit een expeditie geor-

ganiseerd om Saxenburg te lokaliseren, niet-tegenstaande Johannes van Keulen het in 1683 had opgenomen in zijn *Zee-Fakkel*. Saxenburg genoot daar dezelfde status als Ascension, Sint-Helena en Tristan da Cunha. Dina en Maerseveen daarentegen kregen nooit een plaatsje in deze beroemde zeemansgids. Een plausible uitleg voor deze merkwaardige toestand kan zijn dat bij de observatie van Saxenburg in 1670 niet de gehele scheepsstaf er van overtuigd was een eiland waar te nemen. Ook was het niet de kapitein van het fluitschip die als ontdekker werd vermeld, maar slechts derde stuurman Lindeman. Waarschijnlijk zal Jan Leendertsz., na zijn thuiskomst op 2 september 1671, te Amsterdam contact hebben opgenomen met een kaartenmaker – vermoedelijk van de firma Van Keulen – en hem zijn bevindingen hebben verteld. Misschien had Lindeman zelfs een schets van Saxenburg gemaakt (zie illustratie 1).

Saxenburg cartografisch bekeken

Wie de primeur had om als eerste Saxenburg op een maritieme of wereldkaart te graveren is niet geheel duidelijk. Johannes van Keulen publiceerde in de Engelse editie van zijn *Groote Nieuwe Vermeerderde Zee-Atlas ofte Waterwerelt* uit 1682, een door Claes Jansz. Vooght ontworpen wereldkaart volgens de Mercatorprojectie, die de naam meekreeg *Wassende Graade Kaart Van alle bekende Zeekusten op den geheelen Aardbodem*. Deze kaart bevat naast Saxenburg ook Dina, Maerseveen en St. Helena Nova.⁵² Slechts enkele zeventiende-eeuwse uitgaven van de *Zee-Atlas* bevatten deze *Wassende Graade Kaart*.⁵³ Ook rond 1680 maakte Frederick de Wit een kleine wandkaart van de wereld *Nova totius terrarum orbis tabula*, gedrukt bij Reinier en Josua Ottens (circa 1725-1750). De Wit vermeldt hierop 'Saxenburg'. Jan Werner schrijft dat het exemplaar bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam het

4. Fragment van een Engelse globe uit 1765 met het eiland 'Saxambourg', ontworpen door G. Adams te Londen. Bron: Nederlands Scheepvaartmuseum, Amsterdam.

enige bekende is met het impressum van Reinier en Josua Ottens.⁵⁴ Recent is een tweede exemplaar teruggevonden in de Gentse Universiteitsbibliotheek.⁵⁵

Naast De Wit en Van Keulen is het tevens mogelijk dat de VOC zelf omstreeks 1680 paskaarten liet graveren met Saxenburg. Twee niet gedateerde kaarten komen hiervoor in aanmerking. Beide zijn manuscriptkaarten op perkament van de Atlantische Oceaan, met het zogenaamde 'wagenspoor' ingetekend (zie illustratie 2). Ze zijn niet van de hand van Isaac de Graaf, die in 1705 het ambt van officiële kaartenmaker van de Kamer Amsterdam overnam van Joannes (II) Blaeu. Deze twee VOC-kaarten zijn ouder en dus vermoedelijk ontworpen door Blaeu. Het eni-

ge verschil tussen beide exemplaren is dat de kaart van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam het embleem draagt van de Kamer Zeeland. Opmerkelijk is dat hier niet het Nederlandse 'Saxenburg' is weergegeven maar wel het Franse 'Saxembourg'.⁵⁶

Dit brengt ons bij een laatste vroege vogel. Volgens R.W. Shirley zou de Franse cartograaf Avuray de Garel omstreeks 1680 *La Mappede-Monde* hebben uitgegeven met de vermelding 'Saxembourg', doch deze datering is slechts een schatting.⁵⁷ Het jaar 1680 betekende in tegenstelling tot de verwachtingen nog geen doorbraak voor Saxenburg in de Nederlandse cartografie. Veel tijdgenoten, zoals Gerrit van Schagen, Jacob Allard, Justus Danckerts en Gerard Valck, tot het einde van de zeventiende eeuw, bleven bestaande kaarten – vooral wereldkaarten – kopiëren. Voor de verspreiding van Saxenburg in de Amsterdamse kaartenwereld bleken Van Keulen en De Wit de gangmakers.

Tijdens de achttiende eeuw dook het onbestaande eiland zeer regelmatig op in de Hollandse atlanten en dit gebeurde vaak onder Franse invloed. Pieter Mortier, die kaarten overnam van Sanson en Jaillot – *Le Neptune Français* – is daar een goed voorbeeld van.⁵⁸ In 1744 publiceerde de Utrechtse cartograaf Isaac Tirion de *Nieuwe Hand-Atlas*.

5. De linkerhelft van de *Mappe-Monde*, gegraveerd door Guillaume de L'Isle, met de vermelding "Isle de Saxembourg decouverte en 1670 par Lindeman Holl.". Deze wereldkaart werd gepubliceerd bij Jan Covens en Cornelis Mortier te Amsterdam omstreeks 1740. Bron: Universiteitsbibliotheek Gent.

Hij werkte eigenlijk meer als boekverkoper dan als geograaf en kaartenmaker. Zijn Franse inspirator was Guillaume De l'Isle. Tirions' kaarten van Afrika en Amerika maakten melding van "I. Saxenburg ontdekt 1670".⁵⁹ Bij de VOC verdween het eiland met de komst van Isaac de Graaf, hoewel op de overzeiler van het fluitschip *Jan en Cornelis* uit 1787, dat naar Batavia zeilde, 'Saxembourg' wel weer werd opgetekend.⁶⁰

De Franse cartografische school genoot tijdens de achttiende eeuw Europese faam. Dit werd weerspiegeld in de kaartenproductie van de buurlanden. Naast De l'Isle (1675-1721) kende ook Nicolas de Fer (1646-1720) veel navolgers.⁶¹ De Parijzenaar De Fer blonk uit in de fabricage van rijkversierde uitgaven. In 1700 bracht hij, in samenwerking met Hendrik van Loon, de *Mappe-Monde ou Carte Générale De La Terre* op de markt. Hierop treffen we de bijzondere informatie aan: "Saxembourg decouv. par Guille Schellinger l'an 1669". Is Lindeman dan niet de ontdekker van Saxenburg? We vermoeden dat deze Schellinger een Nederlander was. Door het ontbreken van monsterrollen hebben we geen idee of er zich een Guille Schellinger aan boord van een VOC-schip bevond omstreeks 1669. Een naamgenoot Gerrit Albertsz. Schellinger diende als kapitein in 1675 op de Bataviavaarder *Huis Te Kleef*.⁶² De vraag blijft onbeantwoord wat Schellinger met Saxenburg te maken had. Dit gegeven van Nicolas de Fer werd echter niet overgenomen door collega's, die er de gewoonte van maakten om onder Saxembourg de naam Lindeman en het jaartal 1670 te graveren.

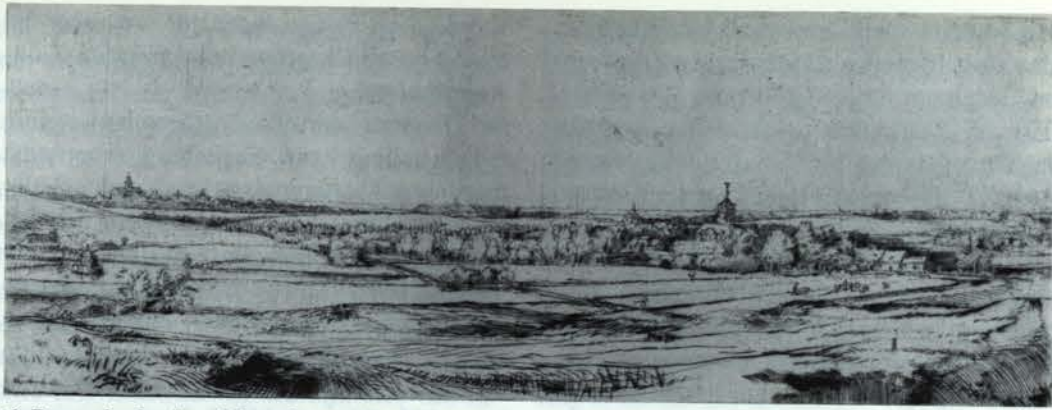
De Franse vermeldingen van Saxenburg verminderden sterk in aantal tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw. Jean Baptiste Bourguignon d'Anville en de gebroeders de Vaugondy behielden evenwel het onbestaande eiland op hun kaarten. De opvolger van Robert de Vaugondy, François Delamarche publiceerde nog in 1825 een *Mappe-Monde ou Carte Générale du Globe Terrestre* met de aanwezigheid van 'I. Saxenburg'. Wel gra-

veerde deze Parijse ingenieur niet meer het eiland op zijn kaarten van Afrika en Zuid-Amerika.⁶³

De Engelse cartografen toonden weinig belangstelling voor Saxenburg. Voornamelijk maritieme kaartenmakers zoals John Seller en John Thornton kenden blijkbaar niet het bestaan van dit cartografische curiosum.⁶⁴ Thomas Jefferys bleek de enige bekende cartograaf die aandacht schonk aan Saxenburg. In zijn *American Atlas* uit 1776 staat op de kaart van Zuid-Amerika getekend "Saxenburg, 23^d of August 1670". Doch we moeten er wel bij vertellen dat deze bewuste kaart gebaseerd was op een origineel van d'Anville.⁶⁵

Tijdens de eerste decennia van de negentiende eeuw was Saxenburg terug te vinden op zeekaarten van de Royal Navy. J.W. Norie ontwierp in 1815 *A new general Chart of the South Atlantic Ocean*, een overzeiler met de routes van de Oostindiëvaarders *The Canton* en *The Taunton Castle*. Norie graveerde naast 'Saxenburg' het woord 'Doubtful'. Deze Londense hydrograaf publiceerde op 23 april 1833 een gelijkaardige maritieme kaart met tevens de vermelding 'Doubtful'.⁶⁶

De inbreng van de Duitse school met betrekking tot de verspreiding van het spookeiland bleef beperkt tot Adam Friedrich Zürner (circa 1710), Mathias Seutter (1744) en Mathias Albert Lotter (1782). De Saksische geograaf Zürner publiceerde omstreeks 1710 een zeer gedetailleerde wereldkaart, die dicht aanleunde bij het cartografisch werk van Guillaume de L'Isle.⁶⁷ De Augsburgse drukker/kaartenmaker Seutter, die de belangrijkste concurrent was van de familie Homann op de Duitse markt, begon zijn *Atlas Minor* met een prachtig geïllustreerde wereldkaart met ook veel Franse franje.⁶⁸ Lotter, die tevens Augsburg als thuishaven had, behoorde reeds tot een volgende generatie graveurs. Hij verzorgde in 1782 een op het eerste gezicht zeer eigentijdse wereldkaart, met de aanwezigheid van de reizen van Furneaux (1774) en Cook (1775), doch hij behield ook Dina,

6. Ets van het landgoed 'Saxenburg' in de Bloemendaalse duinen. Op de achtergrond is Haarlem, met het imposante silhouet van de Sint-Bavokerk, duidelijk herkenbaar. Dit werk is door Rembrandt gemaakt in 1651. Bron: Museum Boymans – van Beuningen, Rotterdam. Foto Tom Haartsen.

Maerseveen en Saxenburg.⁶⁹

Tot slot van deze cartografische odyssee moeten we nog aanstippen dat G. Adams uit Londen een globe vervaardigde met 'Saxambourg' erop (illustratie 4). Bij Nederlandse aardglobes, zoals die van Gerard Valck (1705) in het Nederlands Scheepsvaartmuseum te Amsterdam, schittert het eiland door afwezigheid.

Een herenhuis, een landgoed en een Rembrandt

In tegenstelling tot wat men zou vermoeden verwijst de scheepsnaam *Saxenburg* niet naar de Duitse landstreek. Sinds de oprichting van de VOC kreeg een respectabel aantal bewindhebbers en participanten van de Compagnie de gelegenheid een Oost-Indiëvaarder een naam te geven, die relateerde naar hun onroerende bezittingen. Officieel bepaalde men tijdens de vergaderingen van de Heren XVII de naamkeuze van nieuwe schepen. Hiervoor hanteerden de bestuurders een beurtrol zodat elke Kamer op tijd en stond aan bod kwam.⁷⁰ Bij het overlopen van lijsten met VOC-schepen konden we vaststellen dat er relatief veel namen tussenzaten waarvan de band met de maritieme wereld totaal ontbrak. Zo is het frappant dat heel wat Zeeuwse bodems opvallende namen hadden, die verwezen naar lokale buitenplaatsen. *Schellagh, Hof niet*

altijd Zomer, Slot ter Hoge en Popkensburg zijn maar enkele voorbeelden. Ook in het Amsterdamse milieu bleek dit een gangbare praktijk.⁷¹

Het fluitschip *Saxenburg*, dat in 1669 van stapel liep aan Oostenburg, kreeg de naam van een herenhuis aan de Keizersgracht – nu nummer 224 – te Amsterdam.⁷² Het pand behoorde sinds 1634 toe aan Christoffel Thijssen. Hij stamde uit een aanzienlijke Antwerpse familie, die haar fortuin had opgebouwd met diamanthandel. Na de val van de Scheldestad in 1585 emigreerden zijn grootvader en vader, via een tijdelijk verblijf in Danzig, naar Amsterdam. Zijn neef Anthonie kocht in 1633 het huis Saxenburg, maar overleed kort nadien op 25 januari 1634. Christoffel nam deze herenwoning over voor het aanzienlijke bedrag van 14.000 gulden.⁷³ Behorend tot de gegoede burgerij belegde hij ook een deel van zijn kapitaal in risicovolle ondernemingen zoals de VOC. In 1670 stond hij vermeld als beëdigd hoofdparticipant en maakte hij een goede kans om opgenomen te worden in het college der bewindhebbers van de Amsterdamse Kamer. Politieke tegenstellingen binnen het bestuur verhinderden echter zijn nominatie.⁷⁴ Verder had Christoffel Thijssen nog familiebanden met de invloedrijke bewindhebber Cornelis Backer. Deze laatste bezat de buitenplaats 'Nuysenburgh'

nabij Overveen.⁷⁵ Die hofstede leende in 1665 tevens haar naam aan een pinas uitgerust door de Kamer Amsterdam. Als hoofdparticipant en bijzonder goed bekend bij de bestuurders van de Compagnie, zal Christoffel Thijssen ook het privilege verkregen hebben om zijn 'Saxenburg' op de spiegel van een VOC-schip te laten verschijnen.

Als gefortuneerd koopman kon Christoffel Thijssen het zich tevens permitteren om een uitgebreid landgoed aan te schaffen. In 1638 was hij met 23.500 gulden de hoogste bieder bij de openbare verkoop van een hofstede in Bloemendaal. Deze behoorde toe aan de gefailleerde Haarlemse brouwer Joost Vergraft. Thijssen gaf ook aan zijn buitenplaats de naam Saxenburg.⁷⁶

Christoffel kunnen we tevens als een kunstminnende ziel beschouwen. Hij onderhield goede relaties met Rembrandt. De meester kocht op 5 januari 1639 een huis in de Breestraat – tegenwoordig het Rembrandthuis – van Thijssen en zijn zwager Jan Belten voor 13.000 gulden. Rembrandt was echter niet zo bemiddeld, maar Belten en Thijssen stemde toe dat de betaling van de herenwoning mocht gespreid worden over vijf of zes jaar. Met de loopbaan van Rembrandt evolueerde het tijdens de volgende twee decennia van kwaad naar erger. Hij kreeg minder opdrachten en moest een beroep doen op vrienden zoals Thijssen om de geldzorgen te verlichten. Zo vertoefde Rembrandt in 1651 op het landgoed Saxenburg. Vermoedelijk als geschenk en om bijkomende financiële steun los te peuten maakte Rembrandt een ets van Thijssens zomerverblijf.⁷⁷ Van het landschap gesitueerd vanaf het hoge duin achter Saxenburg bestaat er tevens een schilderij, dat lange tijd werd toegeschreven aan Rembrandt. Tegenwoordig wordt Anthonie van Borssom, een leerling van Rembrandt, gezien als de maker.⁷⁸ Het mecenaat van Christoffel Thijssen kende wel grenzen. In 1653 was Rembrandt hem ongeveer 8.500 gulden schuldig, waardoor het bankroet van de schilder drie jaar later onvermijdelijk werd.

Meer dan veertig jaar bewoonde Christoffel Thijssen zijn Bloemendaalse residentie. Hij verbouwde het van een hofstede tot een luxueuze buitenplaats. Tegenwoordig rest van het luthof Saxenburg enkel nog een toegangspoort, gebouwd in 1762.⁷⁹

Slot

De geschiedenis van het onbestaande eiland Saxenburg is slechts een anekdote, een randverschijnsel in het verhaal van de Nederlandse ontdekkingstochten. Ondanks haar marginaliteit past deze historie uitstekend in de tijdsgeest van de zeventiende eeuw, waarin de VOC een pioniersrol vervulde bij de ontsluiting van nieuwe gebieden en oceanen. Het verhaal van Saxenburg is een voorbeeld van de Atlantische verkenningen. Zonder de groeiende belangstelling voor nieuwe ravitaillingsplaatsen op de zeeweg tussen Nederland en Oost-Indië, was Jan Leendertsz. Lindeman er misschien niet toe gekomen op die plaats aan de kim een eiland te ontwaren. Des te merkwaardiger bleek vervolgens de apathische houding van de Compagnie en van haar Kaapse residenten. Aan Kaap de Goede Hoop had men net voor de aankomst van het fluitschip *Saxenburg* een missie uitgezonden om de Oostkust van Afrika te verkennen, maar enige interesse voor een gunstig gelegen eiland tussen Brazilië en Zuid-Afrika ontbrak kennelijk.⁸⁰

Op cartografisch vlak bleef Saxenburg ongeveer 150 jaar hardnekkig aanwezig op wereld- en paskaarten van zeer diverse pluimage. De maritieme wereld hield wel degelijk rekening met het mogelijke bestaan van het eiland. De aandacht die het kreeg in Van Keulens' *Zee-Fakkelt* is daar het mooiste bewijs van. Opmerkelijk zijn de talrijke vermeldingen bij het uitgebreide gamma wereldkaarten, die verschenen tussen 1690 en 1815. Zelfs het gerenommeerde Londense huis Laurie & Whittle, dat tijdens de eerste decennia van de negentiende eeuw de meest geavanceerde kaarten publiceerde, verzorgde in 1808 een uitgave van *A New Map of the*

World, waarop men Saxenburg nog kon terugvinden.⁸¹ Pas toen de Engelse marine, omstreeks 1820, alle verdachte signaleringen systematisch terplaatse ging toetsen aan de werkelijkheid, werd Saxenburg afgeschreven als een verzinzel.

We kunnen ons troosten met de wetenschap dat Saxenburg waarschijnlijk de enige wolkenformatie is geweest die ooit naam en faam heeft verworven.

Noten

- Mijn oprechte dank aan Roelof van Gelder, Diederick Wildeman en Jan Werner voor de nuttige tips die in dit onderzoek zijn verwerkt.
- Jan Parmentier, 'Voogel Phoenix's reise til Bantam 1677-1679', in: *Handels-og Søfartsmuseets Årbog* 1985 (Helsingør) 124
- Jay A. Levenson (ed.), *Circa 1492. Art in the Age of Exploration* (New Haven/London 1991) 83-87; Rodney W. Shirley, *The Mapping of the World. Early Printed World Maps 1472-1700* (London 1987)
- Leon Voet, 'Gerard Mercator (1512-1594). De grondlegger van de moderne cartografie', in: *Gerard Mercator en de Geografie in de Zuidelijke Nederlanden (16de eeuw)* (Antwerpen 1994) 15-41; Marijke Donkersloot-de Vrij, *Drie Generaties Blaeu. Amsterdamse cartografie en boekdrukkunst in de zeventiende eeuw* (Zutphen 1992) 16
- Henry Stommel, *Lost Islands. The story of islands that have vanished from nautical charts* (Vancouver 1984) XV
- F.C. Godée Molsbergen, *De stichter van Hollands Zuid-Afrika Jan van Riebeeck, 1618-1677* (Amsterdam 1912) 49-73
- George M. Theal, *History of South Africa under the administration of the Dutch East India Company (1652 to 1795)* (New York 1969) vol. I, 107
- J.R. Bruijn, F.S. Gaastra en I. Schöffner, *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th centuries* RGP 165-167 ('s-Gravenhage 1987) vol. I, 69-70
- De bemanning van de Zuid-Nederlandse Malabarvaarder *Sint-Pieter* vond op Ascension grote hoeveelheden wilde postelein. Universiteitsbibliotheek Gent, Hs. 929, jaartal van de *Sint-Pieter* (1721-1722).
- H. Kern, 'Itinerario. Voyage ofte schipvaart van Jan Huyghen van Linschoten naer Oost ofte Portuguels Indien, 1579-1592', in: *Werken van de Linschoten Vereeniging* II ('s-Gravenhage 1910) 158-162
- Viterino Magelhães Godinho, 'The Portuguese and the "Carreira da India" 1497-1810', in: J.R. Bruijn en F.S. Gaastra (eds.), *Ships, Sailors and Spices. East India Companies and their Shipping in the 16th, 17th and 18th Centuries* (Amsterdam 1993) 30-31
- W.S. Unger, 'De Oudste Reizen van de Zeeuwen naar Oost-Indië, 1598-1604', in: *Werken van de Linschoten-Vereeniging* LI ('s-Gravenhage 1948) 142-144
- Af en toe werd Sint-Helena ook geplunderd in opdracht van de Kaapse kolonisten. Zo bracht in 1657 het jachtje *Maria* 900 stuks lemoen- en appelboompjes van dit eiland naar Zuid-Afrika. D.B. Bosman en H.B. Thoen (red.), *Dagregister gehouden bij den oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck* (Kaapstad 1975) dl. II (1656-1658) 235
- Blijkbaar gunde Jacques Specx het eiland niet aan zijn voormalige werkgever. J.E. Heeres (red.), *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum* (Den Haag 1970) dl. I (1596-1650) 256-257
- Theal, *History of South Africa* vol. I, 107
- W.Ph. Coolhaas (red.), *Generale Missiven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie* RGP 125 ('s-Gravenhage 1968) dl. III (1655-1674) 447
- J. de Hullu, 'De Oost-Indische Compagnie en St.-Helena in de 17e eeuw', in: *De Indische Gids* (1913) jg. 35, 884-900
- Coolhaas, *Generale Missiven* dl. III, 375
- Bosman en Thom, *Dagregister* dl. II, 159
- Coolhaas, *Generale Missiven* dl. III, 347
- P. van Dam, *Beschrijvinge van de Oostindische Compagnie* RGP 68 (Den Haag 1977) 1ste boek, deel III, 27
- Shirley, *The Mapping* 418-419 en 442-443
- Jan Werner, *Inde Witte Pascaert. Kaarten en atlasen van Frederick de Wit, uitgever te Amsterdam (ca. 1630-1706)* (Amsterdam 1994)
- Shirley, *The Mapping* 458-532
- Algemeen Rijksarchief (ARA), Archieven van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), inv.nr. 4000, Dagregister Kaap de Goede Hoop, f° 687.
- Van Dam, *Beschrijvinge* RGP 63 (Den Haag 1977) 1ste boek, deel I, 668-670
- Het jacht *Enkhuizen* behoorde tot de vloot van Jacob van Heemskerck en Wolfert Harmanszoon (1601-1603). H. Soeteboom, *Derde voornaemste Zee-getogt na de Oost-Indien gedaan met de Achinsche en Moluksche Vloten... In den Jaere 1601, 1602, 1603* (Amsterdam 1648) 5
- Jan Brander, *Tristan da Cunha, 1506-1950. Geschiedenis van een volksplanting* (Hoorn 1952) 16
- Van Dam, *Beschrijvinge* deel I, 617
- G.G. Schilder, 'De ontdekkingsreis van Willem Hesselsz de Vlamingh in de jaren 1696-1697', in: *Werken van de Linschoten-Vereeniging LXXVIII* ('s-Gravenhage 1976) 29-36
- Bosman en Thoen, *Dagregister* dl. II, 7
- Schilder, *De ontdekkingsreis* 101-105
- P.A. Leupe, 'De eilanden Dina en Maerseveen in den Zuider Atlantischen Oceaan', in: *Het Tijdschrift voor het Zeewezen* (1868) 242-253
- F.E. Baron Mulert, 'De reis van Mr. Jacob Roggeveen ter ontdekking van het Zuidland (1721-1722)', in: *Werken van de Linschoten-Vereeniging* IV ('s-Gravenhage 1911) 15
- De 'Orbis Terarum Nova et Accuratissima Tabula' van Joannes van Loon en de 'Nieuwe Wereld-Kaart' van Pieter Goos. Shirley, *The Mapping* 456-458
- Shirley, *The Mapping* 476-527; *Een Wereldreiziger op Papier. De atlas van Laurens van der Hem (1621-1678)* (Amsterdam 1992) 74; E.O. van Keulen, W.F.J. Mörzer Bruyns en E.K. Spits (red.), *In de Gekroonde Lootsman. Het kaarten-, boekuitgevers en instrumentenmakershuis Van Keulen te Amsterdam 1680-1885* (Utrecht 1989) 65
- Jan Parmentier, *Thee van overzee. Maritieme handelsrelaties tussen Vlaanderen en China tijdens de 18de eeuw* (Gent 1996) 40-41
- ARA, VOC, inv.nr. 4041, Instructies voor galjoot 't Wesel, f° 966-969.
- ARA, VOC, inv.nr. 5089, Journaal van het galjoot 't Wesel (1699); ARA, VOC, inv.nr. 4044, Dagregister van Kaap de Goede Hoop, 31 maart 1699.
- G.G. Schilder, 'Het cartografisch bedrijf van de VOC', in: *De VOC in de kaart gekeken. Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie* ('s-Gravenhage/Enkhuizen 1988) 20
- John Dunmore, *French Explorers in the Pacific I: The Eighteenth Century* (Oxford 1965) 172-173
- Bruijn, Gaastra en Schöffner, *Dutch-Asiatic Shipping* vol. I, 168-169
- Streekarchief Waterland/Monnickendam, Evangelisch-Luthers doopboek, 13/1/1644.
- Jan Parmentier, 'Voogel Phoenix' 115-116
- Anthonie van Dooren, Anthonie Frantzen en Herman Bouckenhaut waren voormalige VOC-dienaren, die door de Denen als kapitein werden aangeworven. Rigsarkivet Kopenhagen, As. Komp., inv.nr. 206b.
- Aan de Kaap deserteerde ook drie Amsterdamse matrozen en een kuiper uit Utrecht van het Deense fregat. Jan Parmentier, 'Voogel Phoenix' 127
- Rigsarkivet Kopenhagen, Danske Kancelli C.22, Oostindische sager 1668-1699.
- Johannes van Keulen, *De Nieuwe Groote Lichtende Zee-Fakkel* Deel V (Amsterdam 1685) f° 20. Maritiem Museum 'Prins Hendrik', Rotterdam.
- In 1832 publiceerde kapitein Benjamin Morrell zijn avonturen onder de titel *A narrative of Four Voyages to the South Sea, 1822-31*. Deze kapitein ondernam effectief vier reizen doch zonder enig opmerkelijk resultaat op het vlak van ontdekkings- en cartografie. Echter in zijn verhaal beweert hij een aantal (onbestaande) eilanden ontdekt te hebben zoals Morrell en Biyers ten westen van de Hawai-archipel. Stommel, *Lost Islands* 16-22
- Henry Stommel, *Lost Islands* 23-24
- ARA, VOC, inv.nr. 1284, f° 79 (16 december 1670); VOC, inv.nr. 4006, f° 11 (22 februari 1671).
- C. Koeman vermeldt deze uitgave niet, die zich in het Nationaal Maritime Museum te Greenwich bevindt. C. Koeman, *Atlantes Neerlandici* (Amsterdam 1970) vol. IV, 282-287; Shirley, *The Mapping* 514-515
- Het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam bezit een *Zee-Atlas* uit 1694 waarin deze kaart is opgenomen.
- Jan Werner, *Inde Witte Pascaert* 55-56
- Universiteitsbibliotheek Gent, kaart 936.
- Het tweede exemplaar vond ik in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag.
- Shirley, *The Mapping* 506
- Koeman, *Atlantes Neerlandici* vol. III, 4-9
- Ibid., vol. III, 126-127
- Deze kaart bevindt zich in het Maritiem Museum 'Prins Hendrik' te Rotterdam.
- R.V. Tooley, *Maps and Map-Makers* (London 1978) 41-42
- Shirley, *The Mapping* 594-595; Bruijn, Gaastra en Schöffner, *Dutch-Asiatic Shipping* vol. II, 186-187
- Universiteit Gent, Collectie seminariebibliotheek, vakgroep Nieuwe Geschiedenis, *Atlas Delamarche*.
- John Thornton, *The English Pilot, The Third Book* (London 1675)
- Thomas Jefferys, *The American Atlas* (London 1776)
- Beide overzeilers behoren tot de collectie van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag.
- Peter Whitfield, *The Image of the World. 20 Centuries of World Maps* (London 1994) 106-107
- Universiteit Gent, Collectie seminariebibliotheek, vakgroep Nieuwe Geschiedenis, *Atlas Minor* (1744).
- Universiteitsbibliotheek Gent, kaart 863.
- Bruijn, Gaastra en Schöffner, *Dutch-Asiatic Shipping* vol. I, 54-55
- Doeke Roos, *Zeeuwen en de VOC* (Middelburg 1987) 100-101
- Dit herenhuis uit de zeventiende eeuw heeft tegenwoordig een natuurstenen gevel, opgetrokken omstreeks 1765. De naam van het huis, Saxenburg, staat vermeld op een nog zeventiende-eeuws poortje aan de rechterzijde. Gerrit Vermeer, Ben Rebel (red.), *d'Ailly's historische gids van Amsterdam* (Amsterdam 1992) 291
- A.M.G. Nierhoff, *De hofstede Saxenburg in Ael-*

- bertsberg of Bloemendaal (Haarlem 1971) 14-19
74. Femme Gastra, *Bewind en Beleid bij de VOC. De financiële en commerciële politiek van de bewindhebbers, 1672-1702* (Zutphen 1989) 36-37
 75. J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Haarlem 1903-1905) dl. I, 588
 76. Nierhoff, *De hofstede Saxenburg* 13-15
 77. Rembrandts' ets van het landschap nabij Bloemendaal met het landgoed Saxenburg bevindt zich in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam. Cynthia P. Schneider, *Rembrandt's Landscapes. Drawings and Prints* (Washington 1990) 258
 78. Dit schilderij behoort nu tot een Duitse private verzameling. Cynthia P. Schneider, *Rembrandt's Landscapes* (New Haven/London 1990) 215-218
 79. Nierhoff, *De hofstede Saxenburg* 55-81
 80. De hoeker *Grundel* kreeg in september 1670 de opdracht de Oost-Afrikaanse kust te verkennen. Aan boord was voor die gelegenheid cartograaf Siewert Boon. ARA, VOC, inv.nr. 4006, f° 2.
 81. Norman J.W. Thrower, 'Longitude in the Context of Cartography', in: William J.H. Andrewes (ed.), *The Quest for Longitude* (Cambridge (Mas.) 1996) 61

Navigatieopleidingen aan de Fundaties van Renswoude 1756-1795

Annet Verbout – Wamsteeker

Inleiding

Op 26 april 1754 stierf te Utrecht op de leeftijd van 92 jaar Maria Duyst van Voorhout. Zij was sinds 1738 weduwe van Frederik Adriaan Baron van Reede, vrijheer van Renswoude en Emmikhuizen. Ze was miljonair en kinderloos; haar enige dochtertje werd slechts één jaar oud. Maria had vijf jaar vóór haar overlijden, ze was toen reeds 87 jaar oud, een testament gemaakt. Hierin benoemde zij drie weeshuizen uit steden waarmee zij een band had tot haar universele erfgenamen: het betrof het Stads Ambachtskinderhuis te Utrecht, het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft en het Burgerweeshuis te 's-Gravenhage. Na de afwikkeling van het testament resteerde voor ieder van de drie weeshuizen een vermogen van 500.000 gulden. Elk weeshuis moest dat kapitaal onderbrengen in een stichting, om "(...) eenige van de verstandigste, schranderste en bekwaamste jongens, niet jonger dan vijftien jaren, maar wel daerboven in derzelve huizen af te sonderen en aan te zetten, hetzij in de Mathesis, teekenen of schilderkonst, Beeldhouwer of Beeldsnijder, oeffeningen in sware Dijkagien tot behouding van ons Landt tegens sware overstromingen van 't water, of dergelyke Libere Consten, en dat de onkosten van buyten de voorsz. huizen in andere steden te wonen uyt de voorschreeve revenuen zullen moeten worden gesupporteerd en betaalt."¹ Deze stichtingen, Fundaties van Renswoude genoemd, behoorden tot de eerste instellingen voor hoger beroepsonderwijs in Nederland. Het was een zeer vooruitstrevende gedachte van de vrijvrouwe om aan arme, verweesde kansloze kinderen die tot de onderste laag van de bevolking behoorden, een opleiding te bieden die tot dan toe alleen was voorbehouden aan de beter gesitueerden van de maatschappij.

1. Maria Duyst van Voorhout (1662-1754). Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

Op 17 april 1756 werd in onderling overleg een voor alle drie de Fundaties geldend reglement vastgesteld. Hierin werd gedefinieerd wat onder 'libere consten' verstaan moest worden: "Het scheepstimmeren, het maken van molens, sluizen en dijkagien, de architectuur, soo civiel als militair, de navigatie en de stuurmanskunst, het maken van mechanische en astronomische instrumenten en orlogien, de chirurgie en zoodanige andere als de Heeren Regenten van de Godshuysen met de Heere Executeurs in het vervolg zullen oordelen daartoe meede te behooren (...)"² De eerste Haagse kwekelingen begonnen reeds op 1 januari 1756 met hun lessen, aangezien voor hen de catechisatiekamer van het Burgerweeshuis voor het onderwijs in orde was gemaakt. In Delft namen in augustus